

**ПОЛЬСЬКИЙ ЧИННИК У СТРУКТУРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ЗА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
Г.Ю. ХРАБАНА**

Серед великої кількості тем, досліджуваних Г.Ю. Храбаном [1, 74 – 166], важливе місце займає проблема польського впливу на історію ранньомодерної України. За умовами Андрусівської угоди, укладеної 1667 р. Польщею та Росією, значна частина українських земель залишалася в складі шляхетської Речі Посполитої, становлячи майже третину її території. Ці землі поділялися на шість воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське і Київське [2, 28 - 29].

Досліджуючи польську історіографію зазначеної проблеми, Г.Ю. Храбан встановив, що панівне становище у тодішній Польщі займав численний рицарський стан – шляхта, до якої разом з магнатами – власниками латифундій, належали малоземельні або ж зовсім безземельні поміщики. Представники фінансово-економічної олігархії Польщі панували і на підлеглих українських землях. Поміж розташованими тут величезними володіннями кількох десятків магнатів тулилися невеличкі маєтки дрібної шляхти, що нерідко складалися з одного села (а то й частини його). Нещадно визискуючи селян, магнати витрачали величезні гроші на будівництво палаців, утримання резиденцій, війська, на бали, прийоми, весілля, похорони, на подачки дрібній шляхті, дарунки монастирям, костьолам тощо. Так, 1759 року власник Уманщини Францішек Салезій Потоцький витратив на весілля своєї дочки з сином прем'єр-міністра Польщі 253 тис. злотих – річний прибуток, одержаний з півсотні чималих сіл [3, 34].

У другій половині XVIII ст., як і раніше, найбільша феодальна рента (і в першу чергу відробіткова, тобто панщина) впроваджена поляками, зберігалася в Галичині та на Волині. Селяни, польовий наділ яких досягав 10 га (півлану в Галичині, пів-волоки на Волині), відробляли чотири-п'ять днів панщини на

тиждень; навіть ті, чий польовий наділ складав лише восьму частину лану, відробляли два – два з половиною дні, а городники (ті, що не мали польової землі й удовольнилися городом) – один-два дні на тиждень. Однак цим «повинності не обмежувалися, селяни ще працювали у маєтках панів, сплачували їм данину продуктами, грошима, несли тягар державних податків тощо.

Трохи меншим розмір повинностей був у північно-західних частинах Подільського та Київського воєводств. На решті ж території цих воєводств та на Брацлавщині, де в першій третині XVIII ст. панщину ще не відробляли, бо там не було фільварків (власних поміщицьких господарств), починаючи з 40-х років вказаного століття розмір повинностей збільшився й почала застосовуватися невелика відробіткова рента, що в 50 – 60-х роках перетворилася тут на регулярну панщину в літні місяці [4, 217].

Така диференціація феодальних повинностей обумовлювалася рівнем зруйнованості економіки того чи іншого регіону України на початку XVIII ст. під час тривалої Північної війни між Росією та Швецією (до якої була втягнена й Польща). Найбільш підупало господарство південно-східного прикордоння Речі Посполитої (яке до того ж було і найменш залюдненим). Експлуататорський клас, зрозуміло, мусив зважати на ці обставини й не обтяжувати посполитих тягарем явно непосильних підробітків.

Характеризуючи становище українського селянства у складі Польщі в першій половині XVIII ст., Г.Ю. Храбан вказував на те, що шляхетсько-буржуазна історіографія надміру драматизувала картину занепаду України й відповідно перебільшувала пільги, що їх шляхта надавала знесиленому сільському господарству «найродючішої провінції» Речі Посполитої. Деякі з цих хибних тверджень повторювали й радянські науковці.

У тих маєтках, де ще не було фільварків, нерідко майже всі повинності переводилися на чинш, тобто сплачувалися грошима. Навіть у випадку, коли чинш був чи неосновною повинністю, він все ж давав змогу селянам більш-менш вільно розпоряджатися результатами своєї праці, оскільки грошова рента, як відомо, стимулювала господарську ініціативу селянина, не обтяженого

відробітками у фільварках. Однак на підвладних Польщі українських землях існувала ще одна прихована повинність, що зводила нанівець можливість виявити особисту підприємливість.

Кожен феодал мав монопольне право на пропінацію, тобто на виробництво і збут у своєму маєтку алкогольних, напоїв. Самі поміщики, звісно, цим не займалися й здавали пропінацію в корчемну оренду, що була підступним засобом пограбування не тільки додаткового, а й значної частини необхідного продукту праці селянина. Вона забезпечувала й без того заможній шляхті великі статки. В районах, де активно практикувалася відробіткова рента, прибутки від пропінації були меншими порівняно з районами із недосить розвинутою панщиною (приміром, у Брацлавському та Київському воєводствах), де «п'яні гроші» становили 75%, а то й більше всіх доходів поміщиків [5, 103].

Корчемний орендар (або його слуга — корчмар) оселявся в слободі від самого початку її заснування. Після відкупу за контрактом права на пропінацію (звичайно на три роки) орендар не тільки ставав господарем корчми, винокурні та млина, але й набував певної влади над селянами, що підпадали під так звану «орендарську юрисдикцію», за якою тільки орендар мав право виробляти і продавати в даному населеному пункті горілку, брагу, вишняки, ситити мед; усі селяни (навіть слободяни), надвірні козаки та священники мусили купувати алкогольні напої тільки у «свого» орендаря, а також молоти муку, дерти крупу тільки в орендованому ним млині; тільки йому місцеві мешканці повинні були продавати збіжжя, мед і віск. За приписами «орендарської юрисдикції», кожен місцевий власник виноградника міг виробляти вино, але не мав права збувати його. За порушення будь-якої з цих заборон стягувалися величезні штрафи, конфіскувалося майно [6, 69].

Аби примусити селян купувати таку величезну кількість алкогольних напоїв, застосовувалися найрізноманітніші засоби. Горілку нерідко відпускали в борг (причому при остаточному розрахунку завше обдурювали неписьменних боржників).

Таким чином, примусове споювання було одним із засобів експлуатації «підданих». Застосовуючи «алкогольний податок», феодал та орендар відбирали у трударів чималу частину вироблених ними матеріальних благ. Корчемна оренда включала в себе ренту відробіткову, продуктову й грошову. При цьому селянин міг не побачити пана протягом усього свого життя, зате чи не щодня стикався з безпосереднім визискувачем — корчмарем, який супроводжував кріпака від його першого і до останнього подиху, «забезпечуючи» питвом і хрестини, і похорон. Тож не дивно, що, будучи «конкретним знаряддям» феодальної експлуатації, корчемні орендарі наражалися на загальну ненависть селянства.

В усій Речі Посполитій (а отже, й на підвладних їй українських землях) корчми орендували, як правило, заможні євреї. Вони захопили собі всі вигідні промисли і грошові операції, утвердившись як міщанський стан між магнатами і дрібною знаттю, з одного боку, селянами, з другого боку. З поширенням споживання горілки для лихварів-євреїв, за їхньої стриманості, це стає засобом уярмлення народу .

Становище українського селянства погіршувалося ще й тим, що майже всі магнати, потребуючи грошей, здавали свої маєтки в оренду (як правило, строком на три роки) лихварям-шляхтичам (цей вид оренди в документах називався посесією, а орендар — посесором). Траплялося їй таке: позичаючи в когось великі суми, магнат віддавав свій маєток у заставу кредиторів аж до сплати боргу. Зрозуміло, що, одержавши на короткий час безмежну владу над маєтком і селянами магната, посесор нещадно визискував беззахисних бідолах: збільшував кількість відробіткових днів, стягував величезний чинш, використовував шарваркові дні для власних потреб, примушував кріпаків виконувати роботи, не передбачені інвентарем, відбирав у громад поля й сіножаті; виряджав селян під час бездоріжжя у далекі міста зі збіжжям, борошном тощо, через що виснажена селянська худоба нерідко гинула просто на шляху. Разом з корчемними орендарями шляхтичі-посесори виробляли горілку й збували її. «Норовистих» селян садовили до льоху, в кайданах гнали на панщину [7, 117].

Усе сказане дозволило Г.Ю. Храбану дійти висновку, що в першій половині XVIII ст. селяни південно-східної частини Правобережної України, так само як і в Галичині, на Волині тощо, підпали під жорстокий гніт феодальних утисків. Становище погіршувалося їхнім цілковитим безправ'ям. Для шляхтичів-католиків вони, православні, були «схизматиками» (тобто єретиками) та ще й «бунтівниками».

Поміщики часто сварилися поміж собою; збройний напад феодала на маєток свого ворога був звичайним явищем. Терпіли ж від цього, в першу чергу, селяни. Великих збитків та знущань зазнавали вони і під час маневрів та постоїв війська: польські жовніри поводитися в українських селах неначе в завойованій країні.

Потужним чинником українського національного життя у XVII ст. була православна церква. Видатні її діячі докладали значних зусиль до того, щоб перетворити православну церкву у стабільну, організаційно міцну інституцію, однією з головних функцій якої має бути об'єднання людей. Досліджуючи релігійну ситуацію на поневолених поляками українських землях, Г.Ю. Храбан дійшов висновку, що православне населення зазнавало постійних і надзвичайно жорстоких релігійних утисків з боку урядових органів, шляхти та католицького духовництва. Характеризуючи структуру суспільства XVIII ст. у східних провінціях Польщі, дослідник зауважував, що більшість населення тут складала православні українці. Значну частину їх примусили визнати главенство папи римського й почали називати уніатами. Українська феодальна верхівка й дрібна українська шляхта ще до початку XVIII ст. покатоличилася й полонізувалася. Отже, експлуаторську частину населення на підвладних Речі Посполитій українських землях становили поляки та українці-католики.

Впровадження унії здійснювалося, звісно, примусово. При цьому панівна верхівка обстоювала перш за все свої інтереси. Весь державно-управлінський апарат, усі закони були націлені на збереження й зміцнення влади поміщиків над селянами. Адміністративно-примусові, юридичні заходи підкріплювалися ідеологічними. Католицизм у Польщі виявився надзвичайно могутньою ідеологічною реакційною силою, за допомогою якої ксьондзи спромоглися міцно

запрягти селян-поляків у кріпосницьке ярмо, а також прищепити забобонній шляхті католицький фанатизм. Папа римський не без підстав вважав Річ Посполиту своїм форпостним бастионом на Сході. Католицька церква оточила феодальний лад ореолом «божественної благодаті», бо й сама стала найбільшим феодальним сеньйором, якому в різних країнах світу належало не менш ніж третини усіх земельних володінь [6, 107].

У першій половині XVIII ст. в Галичині, у Волинському та Подільському воєводствах уніати, незважаючи на опір селян-українців, захопили всі церкви. У Київському та Брацлавському воєводствах феодали, прагнучи до припливу селян у свої маєтки, змушені були не тільки надавати їм економічні пільги, а й дозволяти залишатися православними. Таке непереборне бажання місцевого населення пояснювалося, зрозуміло, не якимись «богословськими тонкощами». Справа в іншому — для українських селян по обидва береги Дніпра православ'я було їхнім традиційним світоглядом, об'єднуючим духовно-ідеологічним спадком, зв'язком з предками; православ'я єднало селянство. Отже, боротьба проти унії, за православну віру, яка в Польщі була проголошена схизмою (єрессю), відбивала в релігійній формі злободенну політичну ідею — ідею єдності українських земель і виступала однією з форм національно-визвольної боротьби народних мас. У тих конкретно-історичних умовах ідеологічне зняття експлуаторських верств — релігія — стала, по суті, одним із найпотужніших засобів збереження українців як нації [8, 219].

Антиправославна політика зачіпала інтереси не тільки поневолених мас українського народу. У 1717, 1733 і 1736 рр. сейм своїми постановами ліквідував ряд привілеїв української шляхти, що не визнавала римо-католицької релігії. Здійснювалися заходи щодо зближення римо-католицької церкви з уніатською, щоб перша «поглинула» другу. З цією метою уніатський синод у Замості 1720 року прийняв відповідні ухвали. Зокрема, римо-католицькі ксьондзи (латинники) одержали право служити в уніатських церквах, а уніатські священики — в костьолах (за умови, що вони володіють латинською мовою).

На початку другої чверті XVIII ст. уніати захопили в Брацлавському та Київському воєводствах 800 православних парафій, а наприкінці 50-х років – майже 2 тис. Усі православні церкви тут зникли. Не стало й ніякого органу, що керував би православ'ям на українській території Речі Посполитої. У Придніпров'ї ще діяли сім православних монастирів: жіночий Чигиринський та чоловічі – Мотронинський, Медведівський, Жаботинський, Лебединський, Мошногірський, Виноградський (Ірдинський) [9, 217].

Коли скидалося на те, що уніати знищать й ці монастирі та святкуватимуть остаточну перемогу над православ'ям, у 1753 р. ігуменом Мотронинського монастиря став вихованець Києво-Могилянської академії Мелхіседек Значко-Яворський. Через чотири роки після цього до Переяслава прибув єпископ Гервасій Лінцевський, який перед цим протягом 10 років керував православною місією в Пекіні. До його єпархії входили не тільки церкви й духовенство на Лівобережній Україні, але й православні монастирі та церкви в Брацлавському та Київському воєводствах.

Діяльність згаданих релігійних діячів щодо підтримки православ'я на українських землях, підлеглих Речі Посполитій, збіглася з класовими та національно-визвольними прагненнями українського селянства. Єпископ був уродженцем Брацлавщини; мотронинський ігумен, який народився в козацькій сім'ї на Лівобережжі, чимало років жив на Правобережжі; їм обом були близькі поневір'я й інтереси простого люду. Разом з тим зрозуміло, що методи діяльності єпископа та ігумена обумовлювалися їхнім релігійним світоглядом та їхніми посадами, які вимагали боронити православ'я на Правобережжі мирними засобами. Отже, вони не мали на меті підбурювати селян до повстання проти поміщиків і розходилися тут з пригнобленими масами, для яких боротьба за віру ототожнювалася з класовою та національно-визвольною боротьбою [5, 105].

Подібні розправи в інших населених пунктах не тільки не злякали селян, а, навпаки, спричинилися до посилення руху за відновлення православ'я. Оскільки чимало запеклих ксьондзів-уніатів не виконали вимоги населення перейти на православ'я, сталося доти нечуване. Ввечері 27 лютого 1766 рр. по всій

Смілянщині, у мошенській латифундії та в Черкаському старостві селяни відібрали у ксьондзів ключі від церков, майно уніатів повивозили за околиці та поскидали там з підвод на землю, а самим попам та їх родинам наказали забиратися світ за очі.

Польська шляхта занепокоїлася. Мокрицький за наказом митрополита в середині березня отаборився в Корсуні. До Варшави з Придніпров'я від шляхти, управителів маєтків надходили повідомлення про заворушення селян. У Варшаві було вирішено приборкати українське селянство й утвердити унію військовою силою, тобто здійснити своєрідний хрестовий похід.

З метою зламати волю мас уніатська верхівка вирішила вдатися до жахливого повсюдного терору. Військово-уніатський терор та здирства на Придніпров'ї тривали до початку 1767 р. включно. У багатьох селах парафіяни не ходили до церкви, якщо там служив ксьондз-уніат. Дорослі вмирили без сповіді, а діти — нехрещеними. Карателі й надалі ув'язнювали православних священиків у тюрмі в Радомишлі. По селах роз'їжджали уніатські місіонери. Навіть місіонери-базиліани з Галичини протягом вересня-грудня навергали народ на католицизм у Чигиринському старостві [3, 82].

Отже, соціально-економічний та релігійно-національний гніт породжували в народних масах справедливий гнів та жадобу помсти. Досить виразно ці настрої виявилися в діях гайдамацьких загонів, що особливо активізувалися в середині XVIII ст. Ранньою весною 1750 р. у Брацлавському та Київському воєводствах з'явилися численні гайдамацькі піші й кінні загопи. В деяких налічувалося по кілька сотень народних месників, зрідка озброєних однією-двома гарматами. Гайдамаки нападали на панські маєтки і навіть оволодівали містами, які мали фортеці: Летичевом, Вінницею, Фастовом, Радомишлем, Володаркою, Мошнами, Чигирином та ін. Особливою інтенсивністю гайдамацький рух відзначався в північних повітах Київщини — Овруцькому та Мозирському. З весни до зими 1750 р. месники наводили жах на шляхту, католицьке духовенство, корчемних орендарів. Комісари та губернатори маєтків тікали на Волинь і в Галичину. Але

гайдамацькі загони не утримували за собою здобутих міст і не встановлювали там свою владу.

Спільними зусиллями жовнірів та створених воєводськими сеймиками озброєних загонів шляхетської ландміліції, а також за допомогою царських військ наприкінці 1750 р. гайдамацький рух було придушено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сокирська В.В. Історик Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина: монографія. – Умань: ПП Жовтий. 2009. – 226 с.: - Бібліогр.: с. 173 – 223.
2. Храбан Г. Ю. «Історія м. Умані до 1917 р.» Нарис. Машинопис з правками і рукописними вставками автора. – Оп. 1. – Од. зб. 79. – 66 арк.
3. Храбан Г. Ю. Селянська війна на Україні 1768 – 1769 рр. Вступ. І машинописний варіант. – Том I. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – 91 арк.
4. Храбан Г. Ю. Розділ I. Класова боротьба на Правобережній Україні та Галичині XVIII ст. (до 1768 р.). – Том 2. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – 300 арк.
5. Храбан Г. Ю. Загострення антифеодальної боротьби селян у 60-ті роки XVIII ст. – Том 3. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – 151 арк.
6. Рецензії Храбана Г. Ю. і Кришовського В. С. (два варіанти) на монографію Лоли О. П. «Гайдамацький рух на Україні 20 – 60-х років XVIII ст.» (К., 1965) і листування з редакцією «Українського історичного журналу» з питань рецензування монографії. Екземпляр з численними зауваженнями Храбана Г. Ю. – Оп. 1. – Од. зб. 116. – 125 арк.
7. Боровой С. Я. До хронології історії гайдамаччини / С. Я. Боровой // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 117.
8. Недюха М.П. Україна в контексті соціології ризику // Українознавство. – 2004. № 3 – 4. – С.218 – 221.
9. Феномен нації. Основи життєдіяльності / За ред. Б.Попова. – К., 1998. – 317 с.

10. Феномен української культури. Методологічні засади / За ред. В.Шинкарука, Є.Бистрицького. – К., 1996. – 412 с.